

INTERNET-TIJORATDA ELEKTRON HUJJAT VA XABARLARGA YURIDIK KUCH BERISHNING HUQUQIY MEXANIZMLARI

M.T.Komilov

*Biznes huquqi fakulteti, magistrant.
Toshkent davlat yuridik universiteti,
Toshkent, O'zbekiston.
mansurbekkomilov31dimi@gmail.com*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada elektron hujjat va xabarlarining huquqiy maqomi, yuridik kuchi, ularga yuridik kuch berish mexanizmlari, elektron imzoning ahamiyati va shu kabi boshqa masalalar bayon qilingan.

ANNOTATION

This article describes the legal status and legal force of electronic documents and messages, the mechanisms of giving them legal force, the importance of electronic signature and other similar issues.

Kalit so'zlar: elektron hujjat, elektron xabar, elektron imzo, elektron kalit, zaruriy rekvizitlar, yuridik kuch.

1 | KIRISH

Bugungi kunda axborot texnologiyalar rivojlanib borar ekan, u orqali amalga oshirilayotgan turli faoliyatlar ham huquqiy jihatdan tartibga solinishni talab qiladi. Internet-tijorat sohasida ham bugungi kunda axborot texnologiyalaridagi yutuqlarni joriy etish orqali ancha yuqori darajaga erishdi deb bema'lol ayta olamiz.

Elektron hujjatlar va elektron xabarlar internet tijoratning huquqiy asosini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki aynan ular internet-tijoratda turli tranzaksiyalar amalga oshirilganligining dalili sifatida namoyon bo'ladi.

Aytib o'tganimizdek, har kuni yangi turdagi huquqiy munosabatlar vujudga kelayotgan dunyoda, elektron hujjat va xabarlarining ham yangi turlari kundan kunga ko'payib bormoqda, bu esa o'z navbatida ularning huquqiy maqomini, yuridik kuchini belgilab olishni, va aynan mana shu yuridik kuch beruvchi mexanizmlarni takomillashtirish va zamonga moslashni talab qiladi.

2 | ELEKTRON HUJJATLARNING QONUNCHILIK BELGILAB BERGAN SHAKLI ELEKTRON HUJJATGA YURIDIK KUCH BERISH MEXANIZMI SIFATIDA

Agar qog'oz hujjatda maxsus rekvizitlar, shaxsning o'z qo'li bilan qo'ygan imzosi yoki ba'zan muhri bo'lsa, biz uning yuridik kuchga ega ekanligini tushunib olamiz. Elektron hujjatlar esa asosan elektron hujjat aylanishida ularni Internet yoki boshqa

vositalar orqali elektron shaklda almashish orqali qo‘llaniladi. Ya’ni elektron hujjat aylanishi kontragentlar o‘rtasida amalga oshiriladigan turli operatsiyalar uchun hujjatlar va hisob-kitoblarni almashishni sezilarli darajada tezlashtiradi. Elektron tijoratda shartnomalar elektron hujjatlar va elektron xabarlar almashish orqali tuzilishini inobatga olsak, elektron hujjatning yuridik kuchini nima belgilab beradi degan savol yuzaga keladi.

Shuni inobatga olish kerakki, kompyuterda yaratilgan hujjatni yoki skanerlangan qog‘oz hujjatni qonuniy deb atashga hali erta va u yuridik kuchga ega bo‘lmasligi mumkin. Elektron hujjat yuridik kuchga ega bo‘lishi uchun qonun yoki taraflar o‘rtasida tuzilgan kelishuvga asosan ma’lum talablarga javob berishi lozim. Hujjatning yuridik kuchi – hujjatning asosiy elementlaridan biri bo‘lib, tadbirkorlik faoliyati yoki shaxsiy xarakterdagi voqealarni tasdiqlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Hujjatni yaratishda quyidagi zaruriy jihatlarga e’tibor berish lozim:

- uni tayyorlashda amaldagi qonunchilikka rioya qilish;
- faqat o‘z vakolatlari doirasidagi hujjatlarni ishlab chiqish, imzolash, yuborish va hokazo;

- ma’lum bir vaqtda amalda bo‘lgan hujjatlarni tayyorlash va rasmiylashtirishning milliy qoidalariga rioya qilish.

Shuningdek, amaliyotda har xil turdagi hujjatlar uchun yuridik kuch berishning turli mexanizmlari mavjud.

Ma’lumki, elektron hujjatlar ikki guruhga bo‘linadi: rasmiylashtirilgan va rasmiylashtirilmagan. Rasmiylashtirilgan elektron hujjatlarga hisob-fakturalar, hisobotlar, masofaviy xodim bilan tuzilgan mehnat shartnomasi va boshqa shu kabilarni kiritish mumkin. Rossiya qonunchiligiga asosan, rasmiylashtirilgan elektron hujjatlarga ularning davlat tomonidan tasdiqlangan formatga muvofiqligi (Rossiya Federal soliq xizmatining 25.01.2012-yildagi № MMV-7-6/25@ sonli buyrug‘i), hujjatlarni reglamentga muvofiq yuborish, topshirish va shuningdek, elektron imzo bilan tasdiqlanganligi yuridik kuch beradi.

Rasmiylashtirilmagan hujjatlar haqida gapiradigan bo‘lsak, unda boshqa barcha hujjatlar ushbu toifaga kiritilishi mumkin: shartnomalar, ishonchnomalar, xatlar va boshqalar. Ushbu hujjatlarning formati davlat tomonidan tartibga solinmaydi va ushbu hujjatlar belgilangan talablarga javob beradigan elektron imzo yordamida yoki ularni chop etish va shaxsan imzolash orqali yuridik kuchga ega bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari elektron hujjat aylanishi ishtirokchilari elektron imzoning bunday turlarini o‘zaro tan olish to‘g‘risida alohida kelishuv tuzishlari lozim.

3 | ELEKTRON HUJJATLARNING ZARURIY REKVIZITLARI ELEKTRON HUJJATGA YURIDIK KUCH BERISH MEXANIZMI SIFATIDA

Hujjatlarning xususan, rasmiylashtirilgan hujjatlarning yuridik kuchi zarur rekvizitlarning mavjudligi bilan ta’minlanadi. Hujjatlarning ayrim turlari uchun

majburiy rekvizitlar quyidagilarni o‘z ichiga olishi mumkin: tashkilotning nomi – hujjat muallifi, korxon va tashkilotlarning milliy tasniflagichi bo‘yicha tashkilot kodi, hujjatning nomi, qonunchilik tarmoqlarining umumiy huquqiy tasniflagichiga muvofiq hujjatning yagona shakli kodi, sanasi, indeksi, matni, vizalar, mansabdor shaxslar imzosi, hujjatning ijrosi to‘g‘risida eslatma va hokazolar. Hujjatning turiga va uni tayyorlash tartibiga qarab, rekvizitlar boshqacha bo‘lishi ham mumkin. Ushbu rekvizitlar elektron hujjatning mazmuni bilan birgalikda taraflarga ba‘zi muhim ma‘lumotlarni, aynan, elektron hujjatning kimga va kimdan yuborilganligi haqidagi ma‘lumotni beradi. Ular hujjat tuzilganligini, uning mazmuni haqidagi ma‘lumotlar hujjat kimning nomidan va, aynan, uning xohishiga ko‘ra tuzilganligi, imzolanganligi va ommaviy muomalaga chiqarilganligini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi; shuningdek, hujjatning o‘zi buzilmaganligi yoki uning mazmuni ruxsatsiz uchinchi shaxslar tomonidan o‘zgartirilmaganligini tasdiqlaydi. Masalan, hujjatning juda muhim rekviziti jismoniy yoki mansabdor shaxsning qo‘lyozma imzosi, yuridik shaxsning esa muhri hisoblanadi.

Amaliyotda juda ko‘p turli xil hujjatlar mavjud va ularning har biri bir qator umumiy rekvizitlar va ba‘zi bir maxsus rekvizitlar mavjudligi bilan tavsiflanadi. Ushbu rekvizitlar va ularning turlarini o‘rganish hujjatshunoslik fanining mavzusi hisoblanadi. Yuristlarni esa hujjatning yuridik kuchi va huquqiy ahamiyatini ta‘minlaydigan rekvizitlar qiziqtiradi. Bunday rekvizit, birinchi navbatda, imzodir. Imzo – bu hujjatni shaxsan tasdiqlovchi va imzolovchining hujjat mazmunida ko‘rsatilgan barcha narsalar bilan roziligini hamda uning javobgarligini tasdiqlovchi normativ hujjatlar, standartlar yoki ish odatlari talablariga muvofiq tashkil etilgan rekvizitdir. Imzo hujjatning eng muhim rekviziti bo‘lib, unga yuridik ahamiyat va kuch beradi (shakli va mazmuni qonun hujjatlarida belgilangan ayrim turdagi hujjatlar bundan mustasno, ularda imzo qo‘yish talab etilmaydi).

Hujjatda imzoning mavjudligi uni imzolagan shaxs hujjatning mazmuni bilan tanishganligini, ushbu mazmunga roziligini, uning haqiqiylikini qabul qilishini, uning mazmunidan kelib chiqadigan majburiyatlarni o‘z zimmasiga olishini va hujjatning mazmuni, uning haqiqiylikini bilan bog‘liq harakatlar uchun javobgarligini anglatadi. Imzolangan hujjat deganda imzolovchini identifikatsiya qilish imkonini beruvchi, imzolovchining muallifligi yoki roziligi qayd etilgan hamda imzolovchining o‘z qo‘li bilan yozilgan belgilar kombinatsiyasining yozma shakli orqali tasdiqlangan hujjat tushuniladi. Yuridik imzolash protsedurasini amalga oshirishdan maqsad imzolovchining shaxsini tasdiqlashdir. Bunda imzolovchi tomon tegishli vakolatga ega, hujjatda qayd etilgan ma‘lumotlar ishonchli va hujjatdagi imzolanish fakti imzolovchining irodasini aks ettiradi deya taxmin qilinadi¹.

¹ С.И.Семилетов, Юридическое значение электронных документов, Работа выполнена при поддержке Российского фонда фундаментальных исследований – проект № 03-06-80184, 57 бет.

Imzoning aniqlanishi har bir shaxsning o‘ziga xosligi, uning xususiyatlari va farqlariga asoslanadi. Insonning qo‘lyozma imzosi, qo‘l yozuvi va yozish texnikasi barmoq izlari kabi har doim noyobdir. Shaxsning ushbu individual xususiyatlari hujjatni imzolashi kerak bo‘lgan shaxs uning mazmuni bilan tanishishini va o‘z xohish-irodasini bildirgan holda ushbu hujjatni o‘z qo‘li bilan imzolaganligini kafolatlaydi.

Agar elektron hujjat, umuman, an’anaviy hujjat talablariga javob beradi deya qarasa, yuqorida aytilgan fikrlarning barchasi uni taqdim etish shakllariga to‘liq mos keladi. Elektron hujjatning yuridik kuchi an’anaviy hujjatning yuridik kuchini belgilovchi bir xil talablar bilan belgilanadi, ya’ni: zarur rekvizitlarning mavjudligi va ularni bajarish uchun zarur huquqiy tartib-qoidalarning bajarilishi. Imzo – bu hujjatdagi shunday rekvizitki, usiz elektron hujjatga yuridik kuch berish juda muammoli. Lekin elektron hujjatning uni yaratish texnologiyasi bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ziga xos xususiyatlari bor. Elektron hujjatning asosiy farqi shundaki, uning ichki yoki tashqi qismini qo‘l bilan shaxsan yozma ravishda imzolash mumkin emas.

4 | ELEKTRON IMZO ELEKTRON HUJJATGA YURIDIK KUCH BERISH MEXANIZMI SIFATIDA

Elektron hujjatning yuridik kuchi faqat taraflar (yoki elektron hujjat aylanmasi ishtirokchilari) tomonidan tan olingan, O‘zbekiston Respublikasi qonunlari bilan tartibga solingan maxsus protsedurani amalga oshirish orqali ta’minlanishi mumkin. Masalan, mana shunday prodseduralardan biri qo‘lda yozilgan imzoning analogi sifatida foydalaniladigan elektron imzodan foydalanishdir. Bunda, elektron hujjatning yuridik kuchini ta’minlash elektron imzoni yaratish texnologiyasi va imzolash usuli bilan belgilanadi. A.P. Kuriloning qayd etishicha, “elektron hujjat, an’anaviy qog‘oz hujjat kabi, quyidagi shartlar bajarilgan taqdirda tegishli huquqiy maqomga ega bo‘lishi mumkin: tegishli tashuvchida qayd etilgan axborot mazmunining o‘zgarmasligi kafolatlari; hujjat matnini qonun yoki standartda belgilangan talablarga muvofiq ishlab chiqish; hujjatda ro‘yxati qonun yoki standartlar bilan belgilangan zarur rekvizitlarni aks ettirish”². Shu bilan birga, u elektron hujjatga yuridik kuchni elektron raqamli imzoni o‘rnatishning texnik jarayoni emas, balki elektron raqamli imzodan foydalanishning yuridik prodsedurasi berishini, lekin bunda texnik jarayonning ahamiyatiga past deb qarash kerak emasligini ta’kidlagan. Haqiqatan ham, agar elektron hujjatni elektron raqamli imzo bilan ta’minlashni texnik jarayon deb olib, ushbu jarayon elektron hujjatlarga yuridik kuch beradi deb hisoblasak, hujjatdagi boshqa rekvizitlar (kim tomonidan yuborilganligi, kimga yuborilganligi)ning mavjud bo‘lmasligi elektron hujjatning yuridik kuchini tan olinmasligiga sabab bo‘lishi mumkin. Masalan, da’vo arizasi sudga elektron shaklda yuborilganida unga elektron raqamli imzo qo‘yilgan, lekin bu imzo vakolatsiz shaxs tomonidan qo‘yilgan bo‘lsa, da’vo arizasi sud tomonidan

² Курило А.П. О правовом режиме электронного документа в системе межбанковских расчетов // Проблемы информатизации. – М., 1999. – № 3. – 78 бет.

qaytarilishiga va uning yuridik kuchi tan olinmasligiga sabab bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasining “Elektron tijorat to‘g‘risida”gi Qonuni 16-moddasi elektron tijoratda shartnoma tuzish uchun tayyorlangan oferta elektron hujjat tarzida shakllantirilganda unda zaruriy rekvizitlar sifatida quyidagilarni ko‘rsatadi:

ofertani yuborgan shaxsning nomini (o‘zini o‘zi band qilgan shaxslarning familiyasini, ismini, otasining ismini);

ofertani yuborgan shaxsning pochta va elektron manzilini, telefon raqamini;

qonunchilikda nazarda tutilgan hollarda, litsenziyaning yoki ruxsat etish xususiyatiga ega hujjatning mavjudligi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni (litsenziyaning yoki ruxsat etish xususiyatiga ega hujjatning raqamini, amal qilish muddatini, faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalashni yoki ruxsat etish xususiyatiga ega hujjatni berishni amalga oshiruvchi maxsus vakolatli organning nomini);

shartnomani tuzish tartibini, shuningdek akseptni yuborish va chaqirib olish tartibini;

shartnoma shartlarini kelishib olish chog‘ida unga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish imkoniyati hamda tartibini;

tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) yetkazib berish va ularga haq to‘lash shartlarini, shuningdek ular uchun taklif etilayotgan narxlarni (tariflarni);

hamma foydalanishi mumkin bo‘lgan axborot resursida joylashtirilgan elektron hujjatga havola qilish yo‘li bilan shartnomaga kiritiladigan shartlarga doir ko‘rsatmalar.

Ushbu rekvizit va talablarning bo‘lmasligi elektron hujjatning yuridik kuchi tan olinmasligiga sabab bo‘ladi.

Elektron hujjatlarga yuridik kuch berish mexanizmlardan yana biri ularni elektron raqamli imzo bilan ta‘minlash hisoblanadi.

Elektron raqamli imzo — elektron hujjatdagi mazkur elektron hujjat axborotini elektron raqamli imzoning yopiq kalitidan foydalangan holda maxsus o‘zgarishlar natijasida hosil qilingan hamda elektron raqamli imzoning ochiq kaliti yordamida elektron hujjatdagi axborotda xatolik mavjud emasligini aniqlash va elektron raqamli imzo kalitining egasini identifikatsiya qilish imkonini beradigan imzo³. Ushbu mexanizm oddiy muhr (yuridik shaxsda) yoki qo‘lda qo‘yilgan imzoning analogi sifatida ishlatiladi. Elektron raqamli imzo elektron hujjatni qabul qilib oluvchiga ushbu hujjatning manbasi va yaxlitligini tekshirish hamda shu bilan birga qalbakilashtirishdan himoya qilish imkonini beradi.

Elektron hujjat va elektron xabar qog‘ozdagi o‘z qo‘li bilan imzolangan hujjatga tenglashtiriladi⁴. Elektron hujjat aylanmasida elektron hujjat va xabar tegishli yuridik

³ O‘zbekiston Respublikasining “Elektron raqamli imzo to‘g‘risida”gi Qonuni, 12.10.2022-yil, Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 13.10.2022-y., 03/22/793/0918-son, 3-modda.

⁴ Vazirlar Mahkamasining “Elektron tijoratda bitimlarni amalga oshirish tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 185-sonli qarori, 02.06.2016-yil, Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 22.01.2024-y., 09/24/39/0058-son, 40-band.

kuchga egaligini aniqlash uchun uni qabul qilib olgan taraf uning jo'natuvchiga tegishlilik holatini tasdiqlashni talab qilish huquqiga egadir.

O'zbekiston qonunchiligi bir necha qonun va qonunosti hujjatlarida elektron hujjatga turlicha ta'rif berib, uning yuridik kuchini belgilab bergan. O'zbekiston Respublikasining "Elektron hujjat aylanishi to'g'risida"gi Qonuni 7-moddasiga asosan elektron hujjat qog'oz hujjatga tenglashtiriladi va u bilan bir xil yuridik kuchga ega bo'ladi. O'zbekiston Respublikasining "Elektron tijorat to'g'risida"gi Qonuni 15-moddasiga asosan esa elektron tijoratdagi elektron hujjatlar, shuningdek elektron shaklda qayd etilgan, o'z yuboruvchisini identifikatsiya qilish imkonini beradigan axborot (bundan buyon matnda elektron xabarlar deb yuritiladi) qog'ozda rasmiylashtirilgan va o'z qo'li bilan imzolangan hujjatlarga tenglashtiriladi hamda ulardan shartnoma tuzilganligining dalili sifatida foydalanilishi mumkin.

Elektron raqamli imzo, zaruriy rekvizitlar va boshqa shu kabi elektron hujjatga yuridik kuch beruvchi mexanizmlar mavjud bo'lmasin, agar qonunchilik ushbu turdagi hujjatlarni elektron shaklda taqdim etishni taqiqlasa, ushbu hujjatning elektron shaklda tuzilganligi yuridik kuchga ega bo'lmaydi. Masalan, Germaniya qonunchiligiga asosan vasiyatnoma, tilxat kabi hujjatlar elektron shaklda taqdim etilishi mumkin emas. Demak, ushbu hujjatlar elektron shaklda taqdim etilgan taqdirda elektron raqamli imzo bilan tasdiqlansa ham yuridik kuchga ega bo'lmaydi.

"Axborotlashtirish to'g'risidagi" qonun esa elektron hujjatga "Elektron tijorat to'g'risida"gi qonun va "Elektron hujjat aylanishi to'g'risida"gi qonundan boshqacharoq ta'rif berib, uning yuridik kuchini ham belgilab bergan. Ya'ni "axborot resurslarida saqlanadigan va ishlov beriladigan, elektron raqamli imzo bilan tasdiqlangan axborot elektron hujjat bo'lib, qog'oz hujjat bilan bir xil yuridik kuchga ega"⁵.

5 | XULOSA

Elektron raqamli imzo elektron hujjatning yuridik kuchini va uning axborot tizimiga kiritilgan asl nusxasining ham, axborotga ishlov berish natijasida telekommunikatsiya kanallari orqali yoki elektron ma'lumotlar bazasidan qidirish natijasi sifatida olingan har qanday nusxasining ham elektron shakldagi haqiqiylikini tasdiqlaydi. Hujjatdagi elektron raqamli imzo tegishli mansabdor shaxs tomonidan imzo ko'rinishida elektron shaklda, xuddi qog'oz shakldagi hujjatga yozma imzo kiritgandek qo'yiladi (aniqrog'i shakllantiriladi). Hujjatga elektron shaklda qo'yilgan elektron raqamli imzo elektron hujjatning qog'ozda tayyorlash imkoniyatini istisno etmaydi va bu qog'oz hujjat ham belgilangan tartibda tegishli mansabdor tomonidan o'z qo'li bilan yozma ravishda imzolanganida yuridik kuchga ega bo'ladi.

Elektron hujjatlarning yuridik kuchi turli xorijiy davlatlarda ham o'ziga yarasha

⁵ O'zbekiston Respublikasining "Axborotlashtirish to'g'risida"gi Qonuni, 11.12.2003-yil, Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son, 8-modda.

yoʻlni bosib oʻtganidan soʻng tan olingan. Maʼlumki, qonun har doim ham rivojlanish bilan bir xil tezlikda harakatlanavermaydi, shu sababli koʻpincha avval yangi turdagi huquqiy munosabatlar paydo boʻladi va keyinchalik ular qonunchilik tomonidan tan olinadi. Masalan, AQSh ni oladigan boʻlsak, AQSh da anglo-sakson huquqiy tizimiga amal qilinadi, shuning uchun ham biror huquqiy munosabatani tartibga soluvchi normalar sud precedentlari orqali yaratiladi. Elektron hujjatlarning yuridik kuchi bilan bogʻliq masala AQSh da 1973-yilda sudlar tomonidan tan olindi. "... Hech bir sud zamonaviy tadbirkorlik turli funksiyalarni bajarish uchun kompyuterlarga qanchalik bogʻliqligini payqamay qolishi mumkin emas. Ehtimol, kompyuterning eng katta foydasi... uning tanlab olish asosida tezda olinishi mumkin boʻlgan katta hajmdagi maʼlumotlarni saqlash qobiliyatidir. Toʻgʻri ishlaydigan kompyuter uskunalari ishlatilgan deb faraz qilsak, kompyuterga kiritilgan maʼlumotlarning ishonchliligi va asosliligi aniqlangandan soʻng, kiritilgan maʼlumotlar qamrab olgan kompyuter chopetilmalarini tranzaksiyalarning dalili sifatida olish kerak"⁶, – deyiladi elektron hujjatlarning yuridik kuchini tan olishga qaratilgan birinchi sud qarorida.

5 | FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Oʻzbekiston Respublikasining “Elektron raqamli imzo toʻgʻrisida”gi Qonuni, 12.10.2022-yil, Qonunchilik maʼlumotlari milliy bazasi, 13.10.2022-y., 03/22/793/0918-son;
2. Oʻzbekiston Respublikasining “Axborotlashtirish toʻgʻrisida”gi Qonuni, 11.12.2003-yil, Qonun hujjatlari maʼlumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son;
3. Vazirlar Mahkamasining “Elektron tijoratda bitimlarni amalga oshirish tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi 185-sonli qarori, 02.06.2016-yil, Qonunchilik maʼlumotlari milliy bazasi, 22.01.2024-y., 09/24/39/0058-son;
4. С.И.Семилетов, Юридическое значение электронных документов, Работа выполнена при поддержке Российского фонда фундаментальных исследований – проект № 03-06-80184;
5. Курило А.П. О правовом режиме электронного документа в системе межбанковских расчетов // Проблемы информатизации. – М., 1999. – № 3;

⁶ United States v. Russo, 480 F.2d 1228, 1239 (6th Cir. 1973).